

Adam Kaźmierczyk

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0001-7863-5725

Ewolucja terytorialnego samorządu żydowskiego 1648–1764¹

DOI: 10.15290/sp.2025.33.02.02

Abstrakt Celem artykułu jest przedstawienie problematyki żydowskiego samorządu terytorialnego w XVII–XVIII w. w świetle nowych dokumentów. Przedstawiono jego ewolucję spowodowaną kryzysem państwa oraz znaczącymi zmianami demograficznymi, szczególnie osadnictwem Żydów w majątkach prywatnych. Niezdolność samorządu żydowskiego do realizacji głównego zadania, jakim z punktu widzenia państwa był rozkład i pobór pogłównego żydowskiego, sprawiła, że rola i znaczenie żydowskiego samorządu terytorialnego były stopniowo ograniczane. W rezultacie żydowska starszyzna utraciła kontrolę nad poborem tego podatku, a jego rozkład poddawany był kontroli skarbu i trybunałów skarbowych.

Słowa kluczowe Żydzi, samorząd, pogłównne żydowskie, skarbowość

Abstract The aim of this article is to present the issue of Jewish territorial self-government in the 17th–18th centuries in the light of new documents. Its evolution due to the crisis of the state and significant demographic changes, especially the settlement of Jews in private estates, is presented. The inability of Jewish self-government (waads) to carry out its main task, which, from the state's point of view, was the distribution and collection of the Jewish poll tax, meant that the role and significance of Jewish territorial self-government were gradually reduced. As a result, the Jewish elders lost control over the collection of this tax, and its distribution came under the control of the treasury and the treasury tribunals.

Keywords Jells, self-government, poll-tax, treasury

Dzieje samorządu terytorialnego Żydów w dawnej Rzeczypospolitej, a szczególnie sejmy żydowskie (*waady*) były jednym z głównych tematów historiografii poprzednich generacji badaczy. Część z nich podkreślała jego wewnątrzżydowski charakter, inni z kolei zwracali uwagę na wpływ władz zewnętrznych – zwłaszcza rolę podatków – zarówno dla jego powstania, jak i późniejszych zmian. Pogląd na dzieje samorządu żydowskiego w dużym stopniu zależał od wykorzystanych źródeł historycznych przez danego badacza. Zachowane szczątkowo akta sejmów i sejmików żydowskich w Koronie, a szczególnie akta sejmu Żydów litewskich, skłaniały przeszłe generacje historyków żydowskich do nadmiernego, moim

¹ Artykuł jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego podczas XII Kongresu EAJS (The European Association for Jewish Studies) we Frankfurcie 2023.

zdaniem, podkreślania niezależności samorządu żydowskiego i przeceniania jego znaczenia. Jak pisał S. Ettinger, „Wyjątkowość Sejmu Czterech Ziem (i sejm Żydów litewskich, który był do niego podobny w sposobie działania i był partnerem, a czasem nawet częścią Sejmu Ziem) polegała na tym, że wytworzył on stałe instytucje centralne, działające nieprzerwanie przez około 200 lat (od XVI do XVIII w.), i przez cały ten czas był akceptowany przez gminy polsko-litewskie jako najwyższa władza w sprawach wspólnoty. Sejm Czterech Ziem był uznawany przez władze za organ przedstawicielski Żydów aż do jego oficjalnego rozwiązania w 1764 r.”². Wtórował mu S. Cygielman: „Nie ma wątpliwości, że autonomiczny, zorganizowany reżim żydowski był wyjątkowy w porównaniu z innymi możliwymi formami autonomicznych rządów”³. Z kolei akta nieżydowskie, zwłaszcza ze schyłkowego okresu, mogą prowadzić do wykształcenia innego poglądu o jego zależności, podporządkowaniu woli czy raczej samowoli magnackiej.

Terytorialny samorząd żydowski na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej nie był wyjątkowy. Od średniowiecza w różnych krajach Europy poświadczone były różne formy regionalnego czy ponadregionalnego samorządu⁴. W Rzeczypospolitej miał on jednak najbardziej rozbudowaną formę, która podlegała jednak ewolucji, dostosowującej go do sytuacji politycznej, społecznej czy gospodarczej, aż do jego formalnej likwidacji w 1764 r. przez sejm konwokacyjny⁵.

W epokę nowożytną Żydostwo państwa polskiego (bowiem jest ono głównym tematem artykułu; samorząd Żydów litewskich będę traktował dość pobieżnie) weszło ze statusem znanym w średniowiecznej Europie – *servi camerae regis*. Żydzi byli ostatnią grupą społeczną, zamieszkującą dobra prywatne, z której jurysdykcji władca zrezygnował ostatecznie w 1539 r. Wcześniej próbował na wzór innych krajów wprowadzić mianowanych przez siebie generalnych poborców. Zarówno opór ludności żydowskiej, jak i rozczarowujące dla królewskiego

² Ettinger 1993, s. 94.

³ Cygielman 1997, s. 15.

⁴ A History 1976, s. 659–690; Finkelstein 1975, s. 36–72; Doktor 2020, s. 789–795.

⁵ O sejmie Żydów Korony zob. wstęp do SCZ 2011, tom zawiera też ponowną reedycję dokumentów nie-hebrajskich z wydawnictwa I. Halperina; o sejmie Żydów litewskich zob. Michałowska-Mycielska 2014, tamże również wcześniejsza literatura i wydania źródłowe, uzupełnieniem jest wydawnictwo ŻSZ 2019, zob. rec. Rosman 2021. Wciąż najbardziej kompleksowym opracowaniem samorządu żydowskiego jest książka: Leszczyński 1994, w której – wbrew tytułowi (*Sejm Żydów Korony 1623–1764*) – zajął się też niższymi szczeblami samorządu; także Kalik 2009; zob. też recenzję książki Kaźmierczyk 2011 oraz artykuły Kalik 2018; Kalik 2022; Zarubin 2018; Kaźmierczyk 2022; Kaźmierczyk 2018; Rosman 2022; Wroczyńska 2010; Nadav 1993. Podsumowanie wcześniejszego stanu wiedzy zawarte jest w syntezie A. Polonskiego: Polonsky 2010, s. 40–67.

skarbu efekty sprawiły, że władca zgodził się na wybór przez Żydów własnych starszych, którzy odpowiadali za pobór podatków⁶.

W XVI w. władza w społeczności Żydów koncentrowała się w wąskim gronie elity dużych miast królewskich, przedstawiciele mniejszych gmin (w tym szlacheckich) pojawiają się w gronie starszyny ziemskiej dopiero w pierwszych dekadach XVII w.⁷ Poprzez dopuszczenie przedstawicieli prowincji do grona rządzącej ziemstwem elity łagodzone istniejące napięcia i konflikty. Konflikt pomiędzy gminą krakowską a małopolskimi kahałami musiał być długotrwały i przewlekły. Wiadomo bowiem, że 1595 r. spór pomiędzy nimi załagodził Sejm Czterech Ziem⁸. Kolejnym dowodem na istnienie napięć pomiędzy filialnymi gminami a głównymi (ich macierzystymi) – aczkolwiek w innym ziemstwie – jest przywilej Zygmunta Grudzińskiego dla Żydów poznańskich chcących osiąść w Swarzędzu. Grudziński zapewniał w swoim przywileju, że wszelkie apelacje w sprawach pomiędzy Żydami będą dopuszczane i rozstrzygane przez starszych poznańskich⁹. Uzyskane przez poznańskich Żydów zabezpieczenie ostatecznie nie zapobiegło konfliktowi wywołanemu dążeniami do emancypacji gminy-córki, podobnie zresztą było w całej Rzeczypospolitej. W przyszłości niektóre z filialnych gmin zdołały zdominować swoją macierzystą gminę – tak było choćby w przypadku Żółkwi i Lwowa¹⁰.

Przyjęcie pogłównego żydowskiego jako powszechnego podatku płaconego przez wszystkich Żydów zamieszkujących Rzeczpospolitą z całą pewnością prowadziło do konfliktów na tle sporów o jurysdykcję. Jak świadczą źródła, pierwotnie za jego pobór w dużym stopniu odpowiedzialni byli wojewodowie¹¹. Związek pogłównego z dawnym podatkiem na rzecz króla podkreśla utrzymujące się nawet w XVIII w. nazewnictwo – Żydzi wciąż bowiem określali pogłowne podatkiem królewskim – kragą¹².

Ostatecznie przyjęty za panowania Zygmunta III, ryczałtowy sposób poboru pogłównego miał z punktu widzenia skarbu koronnego – jak też i samych Żydów – wiele zalet. Między innymi unikano w ten sposób sporów kompetencyjnych w sprawie jurysdykcji pomiędzy wojewodami i ich sędziami a właścicielami miejscowości z Żydami. Cały koszt poboru podatku spadał na starszych Żydów

⁶ Teller 2000, s. 336–337; Horn 1995–1996, s. 7.

⁷ Po raz pierwszy na sejmie żydowskim delegat ziemstwa krakowsko-sandomierskiego pojawił się w 1608 r., wcześniej ziemstwo reprezentowali wyłącznie delegaci gminy krakowskiej; zob. Bałaban 1931, s. 354; PVVA 1986, s. 24–25.

⁸ Bałaban 1919, s. 38; PVVA 1986, s. 8.

⁹ *Jewish Privileges* 1985, s. 325.

¹⁰ Bałaban 1932, s. 6–12.

¹¹ *ŻSZ* 2019, s. 40.

¹² Przykłady użycia tego pojęcia *ŻSZ* 2019, s. 246, 550, 552, 554–559; *SCZ* 2011, s. 241–242, 248, 277–278.

koronnych i ich poborców. Dodatkowo, w okresie, gdy Rzeczypospolita pilnie potrzebowała gotowego pieniądza na zapłacenie np. wojsku, Żydzi dostarczali go bez zbędnej zwłoki do miejsc wcześniej uzgodnionych. Ponadto, co wymaga dalszych badań, starszyzna prawdopodobnie zaciągała pożyczki (np. od szlachty i duchowieństwa) na potrzebę szybkiej wypłaty poglównego, kredytując gminy, ale także wykorzystując „tani” kredyt na własne potrzeby.

Taki stan rzeczy przetrwał do 1648 r. Powstanie Chmielnickiego i następne, toczone w drugiej połowie XVII w., wojny ze Szwecją, Moskwą i Turcją doprowadziły do znaczących zmian w funkcjonowaniu samorządu żydowskiego. Przede wszystkim Żydzi koronni nie byli w stanie płacić należnych państwu podatków, a także zaciągniętych wcześniej długów. Spowodowane to było, jak wynika ze źródeł, m.in. zmianami demograficznymi (straty, ale też zmiana typu osadnictwa charakteryzująca się znaczącym rozproszaniem), które były skutkiem działań wojennych czy też towarzyszących im klęsk żywiołowych. Jak sugerują uniwersały królewskie, wielu wojennych uchodźców nie powróciło do swoich dawnych siedzib, ale wybierało nowe ośrodki – zachęceni przez korzystniejsze warunki oferowane przez dążących do szybkiej odbudowy właścicieli miast i miasteczek. Nie zamierzali partycypować w spłacaniu zaległości podatkowych ani długów swoich dawnych gmin¹³. Wielu przedstawicieli elit żydowskich przeniósł się wówczas, a także w kolejnych dekadach do miast prywatnych, szukając skuteczniejszej ochrony u magnackich właścicieli. Przedstawiciele wpływowej rodziny Landau, którzy następnie przez wiele lat rządili ziemstwem krakowsko-sandomierskim, zamieszkali magnackie miasta Tarnów i Opatów¹⁴. Z miast królewskich migrowali także zamożni Żydzi, nie zważali na wyroki starszych koronnych i ziemskich, przenosząc swoją działalność gospodarczą do szlacheckich miast i miasteczek¹⁵.

¹³ ŻSZ 2019, s. 91, Uniwersał Jana Kazimierza, Warszawa, 14 VI 1659: „Żałobliwie suplikowali do nas Żydzi koronni, że ci którzy przed wojną do inszych nacyj pouchodzili beli, teraz znowu powróciwszy się do Korony różnie po miasteczkach, wsiach mieszkają, a gdy starsi ich przyjeżdżają lubo inszych subordynują na wybieranie poglównego od nich do skarbu należącego, tedy niektórzy znajdują się takowi, pod którymi mieszkają, nie dopuszczają od nich wybierać, przez co nie mogą satisfacere skarbowi”.

¹⁴ Bałaban 1936, s. 273–290; Hundert 1991, s. 118–122.

¹⁵ Żydzi lwowscy przez kilka dekad usiłowali zmusić do powrotu Nosona Abrahamowicza, który w 1672 r. przeniósł się do sąsiedniej Żółkwi, twierdząc, że z powodu niezapłacenia przez niego kontrybucji wojennych i podatków, do których się zobowiązał, ponieśli ogromną stratę na ponad 55 tys. złp; ŻSZ 2019, s. 316–318, 445–446. Wcześniej – w 1661 r. – Sejm Czterech Ziem obłożył byłego Żyda poznańskiego, Abrahama syna Józefa Segala (Ha-Leviego) z Hanoweru, klątwą, tenże emigrował bowiem do Hamburga i nie zamierzał powrócić do Poznaniu pomimo pisemnego zobowiązania. Zob. Bałaban 1919, s. 35–36.

Pozycja dotychczasowych centrów w strukturach samorządu terytorialnego została wkrótce podważona. Główne gminy, takie jak Kraków czy Poznań, częściowo dobrowolnie, częściowo przymusowo zrezygnowały z władzy w swoich prowincjach¹⁶. Do głosu w obu wielkich ziemstwach doszły pomniejsze gminy, w Małopolsce przede wszystkim z miast należących do magnatów¹⁷. Pomimo interwencji królewskiej (w odpowiedzi na supliki starszych koronnych) czy podskarbich, powszechnie występowało nieposłuszeństwo mniejszych gmin¹⁸. Dodatkowo w niektórych dawnych dużych ziemstwach doszło do wyodrębnienia mniejszych jednostek samorządu, pojawiły się okręgi lub kahały na prawach ziemstwa¹⁹. I dotychczasowy sposób poboru pogłównego, i jego dostarczanie do skarbu koronnego były w tej sytuacji nie do utrzymania. Jak wcześniej sugerowałem, do 1648 r. Żydzi ustaloną ze skarbem koronnym kwotę dowozili na własny koszt do wyznaczonych miejsc (m.in. miejsc obrad komisji likwidujących zobowiązania wobec wojska)²⁰. W drugiej połowie XVII w. stopniowo wprowadzono system asygnat. Skarb koronny wystawiał asygnaty dla poszczególnych jednostek armii bądź osób (np. posła z misją zagraniczną), które później dopiero odbierały należną sumę (przynajmniej znaczną część) na sejmach żydowskich np. w Jarosławiu²¹. W kolejnych dekadach i ten system okazał się niemożliwy do utrzymania.

Narastające problemy z poborem pogłównego żydowskiego, niewypłacalność poszczególnych ziemstw (a za tym – prawne i bezprawne działania szlacheckich i duchownych wierzycieli), konflikty pomiędzy starszymi²² doprowadziły do zwiększonego zainteresowania władz Rzeczypospolitej funkcjonowaniem samorządu żydowskiego. Jednym objawem były uniwersały protekcyjne dla

¹⁶ Także gmina lubelska została wyodrębniona z ziemstwa lubelskiego. Zob. Zarubin 2018, s. 667. Zob. również Ordynację sejmu 1753 r.: SCZ 2011, s. 149.

¹⁷ Pińczów i Opatów.

¹⁸ Kaźmierczyk 2022, s. 183–184.

¹⁹ Proces – rozpoczęty w drugiej połowie XVII w. – kontynuowany był niemal do końca istnienia samorządu terytorialnego; zob. Kaźmierczyk 2022, s. 185–187. O wyodrębnieniu się ziemstwa Ordynacji Zamojskiej z ziemstwa chełmsko-bełskiego oraz o ostatecznie niezrealizowanych próbach podziału tegoż ziemstwa na dwa odrębne; zob. [zanonimizowany]; Kaźmierczyk 2024, s. 77–79.

²⁰ Jeszcze w 1662 r. podskarbi Jan Kazimierz Krasieński nakazywał odwiezienie pieniędzy przeznaczonych na tzw. upominki tatarskie na komisję lwowską; zob. SCZ 2011, s. 73.

²¹ Król Jan Kazimierz ustalił w 1663 r., że przyjeżdżający na jarmark jarosławski posiadacze asygnacji nie powinni pobierać więcej niż 30 złp tygodniowo zwrotu kosztów, a ich poczty nie powinny przekraczać 3–4 koni. Jednocześnie z treści uniwersału wynika, że już wtedy część należności tzw. asygnatariusze odbierali w postaci asygnacji do konkretnych gmin żydowskich; SCZ 2011, s. 81.

²² W Wielkopolsce doszło wręcz do przewrotu i odsunięcia dotychczasowych starszych ziemskich. Zob. Kaźmierczyk 2022, s. 188.

starszych koronnych²³, innym było powołanie specjalnych komisji królewskich, takich jak w Wielkopolsce z roku 1694, której zadaniem było rozwiązanie problemu zadłużenia ziemstwa, przekraczającego 480 tys. złp (dla porównania, wszyscy Żydzi z Korony płacili wówczas 210 tys. złp rocznie)²⁴.

Ze zrozumiałych względów największą rolę w sytuacji wciąż nierozwiązanych problemów z poborem podatków odgrywali podskarbiowie, którzy w ostatnich latach XVII w. coraz bardziej ingerowali w działania samorządu żydowskiego. Pogląd Majera Bałabana, że dopiero w pierwszej połowie XVIII w. podskarbi koronny wysyłał swoich komisarzy na sejmy żydowskie w świetle nowych dokumentów, należy uznać za błędny²⁵. Jednym ze środków przez nich podejmowanych, a mających na celu usprawnienia, było m.in. wysyłanie pisarzy skarbowych²⁶, komisarzy skarbowych²⁷, dworzan czy żołnierzy z jednostek, których podskarbi był formalnym dowódcą, do starszych ziemskich po odbiór podatku²⁸. Innym było wydawanie ordynacji i uniwersałów, które regulowały zasady poboru pogłównego żydowskiego. Dzięki nim możemy śledzić zmiany funkcjonowania samorządu żydowskiego odpowiedzialnego za rozkład i pobór pogłównego. Jak się wydaje, dopiero z inicjatywy podskarbiego H.A. Lubomirskiego skarb koronny zaczął ingerować w zasady repartycji pogłównego, do tej pory całkowicie pod kontrolą starszizny żydowskiej. Na jego polecenie komisja powołana spośród delegatów na sejm jarosławski uchwaliła taryfę ziemstwa wielkopolskiego²⁹. W jeszcze większym stopniu widać działanie skarbu w przypadku ziemstwa wołyńskiego, gdzie komisarz skarbu koronnego, Kazimierz Mierzwiński, ustalił podobną taryfę dla większości powiatów tegoż ziemstwa (Żydzi powiatu ostrońskiego zbojkotowali komisję)³⁰.

W ostatnich dwóch dekadach XVII w. ustalił się następujący porządek: posiadacz asygnacji udawał się do głównego kahału ziemstwa (lub bezpośrednio na

²³ SCZ 2011, s. 94. Jan III w 1687 r. nakazywał Żydom, „aby nie tylko podatki ex suo interesse według podziału ich i dyspozycyjej starszych koronnych oddawali, ale też aby we wszystkim porządkowi jurysdykcyjej tychże starszych podlegali i posłusznymi byli”.

²⁴ Zob. wyrok komisji z 22 XII 1694 r., *ŻSZ* 2019, s. 149–154. Powołana mandatem Jana III z 25 X 1694. LBN Stefanyka, Fond 103, op. 1, d. 6466, s. 1rv.

²⁵ Bałaban 1919, s. 37.

²⁶ W 1690 r. pisarz skarbu koronnego Baltazar Śliwicki protestował przeciw starszym łuckim, którzy nie chcieli zapłacić podatku za cały powiat (w innych powiatach tego ziemstwa najwyraźniej nie miał problemu), *ŻSZ* 2019, s. 415–416.

²⁷ Rybarski 1939, s. 224–225.

²⁸ CDIAK, Fond 25, op. 1, sp. 425, s. 606rv. H.A. Lubomirski w 1692 zezwalał swojemu dworzaninowi Łukaszowi Wolskiemu na pieczętowanie bożnic, więzienie opornych, konfiskowanie towarów.

²⁹ SCZ 2011, s. 99, 205–208.

³⁰ Rybarski 1939, s. 225; Raba 1982, s. 220–228; *ŻSZ* 2019, s. 172–174.

sejmik ziemstwa) i tam od starszych oraz pisarza ziemstwa³¹ odbierał część kwoty w gotowych pieniądzech, resztę zaś w asygnacjach żydowskich wystawionych na pogłówne do poszczególnych gmin w tym ziemstwie; następnie objeżdżał całą prowincję, próbując odebrać pieniądze od uchylających się od płacenia Żydów, często korzystających z ochrony swoich szlacheckich protektorów³². Koszty egzekucji podatku spadały bezpośrednio na posiadaczy asygnacji, ci zaś przerzucali je na gminy, w których egzekwowano podatek³³. Wykształcony w ten sposób system był kosztowny, nieefektywny, a spowodowany został niezdolnością starszych ziemskich do bezpośredniego egzekwowania podatku. W niektórych jednak ziemstwach, prawdopodobnie mniej dotkniętych kryzysem, w których starsi ziemscy wciąż posiadali autorytet, starszyna nadal próbowała egzekwować należności (nie chodziło przecież tylko o pogłówne) przy pomocy wynajętych szlachciców, często wojskowych. W 1690 r. na Wołyniu pisarz skarbu koronnego był w stanie odebrać pogłówne bezpośrednio od starszych powiatowych większości tego ziemstwa³⁴.

Kryzys polityczny i gospodarczy, będący skutkiem wielkiej wojny północnej, pogłębił problemy samorządu żydowskiego. Straty ludnościowe, zniszczenia wojenne i wymuszone kontrybucje dotknęły wiele gmin i ziemstw, często w nierównomierny sposób³⁵. Zwłaszcza główne gminy zostało obciążone nadmiernie

³¹ O urzędzie pisarza Żydów koronnych, ziemstwa (hebr. *ne'eman*): zob. *ŻSZ* 2019, s. 50–51.

³² Zob. *ŻSZ* 2019, s. 145. Ordynacja H.A. Lubomirskiego z 27 III 1693 r.: „iż każdy z IM panów asygnatariuszów otrzymawszy asygnacją skarbową, do którychkolwiek Żydów powiatowych, naprzód z nią do starszych tegoż powiatu, kędy zwyczajnie mieszkają, zjachać ma i tam od tychże Żydów starszych powiatowych podział na miasta i miasteczka, które onych subiacent jurysdykcję odebrawszy, według konotacyjej od nich sobie danej po partykularzach specyfikowanych jeździć i egzakcją czynić będzie, nie necesytując żadnym sposobem starszych Żydów, ażeby na jednym miejscu in toto wydaną z skarbu wypłacili asygnacją, bo nie jest to ich powinności, ale w każdym mieście i miasteczku należyta według uczynionego między sobą pomiarkowania wydawać kwotę, co o wszystkich in genere Żydach koronnych rozumieć się ma”. Zob. też uchwałę starszych ziemskich woj. bełskiego i ziemi chełmskiej objaśniającą procedurę przyjmowania deputatów ze skarbu koronnego: *ŻSZ* 2019, s. 290–92.

³³ Dlatego przynajmniej od 1690 r. podskarbiowie zaczęli wydawać ordynacji, w których ustalono kwoty, jakich mogli się domagać deputaci. *ŻSZ* 2019, s. 137, 145, 155–156, 160–161, 175–176, 181, 182.

³⁴ *ŻSZ* 2019, s. 415–416. Według uchwalonej w 1700 r. taryfy ziemstwa wołyńskiego gminy powiatu włodzimierskiego miały oddawać pogłówne do rąk wiernika Sapsaja Ickowicza, ale już powiatu łuckiego do kahału łuckiego bądź bezpośrednio asygnatariuszom; Raba 1982, s. 222, 225.

³⁵ Według uniwersału Augusta II z 1715 r. Żydzi ziemstwa ruskiego twierdzili, że wypłacili ponad 80 tys. złp pogłównego więcej, niż od nich należało. *SCZ* 2011, s. 101; *CDIAL*, Fond 9, op. 1, sp. 505, s. 1479–1481. August II w odpowiedzi na suplikę Żydów ruskich, podolskich, lwowskich i halickich polecił pisarzom skarbowym, aby corocznie pomniejszano im pogłówne żydowskie o 10 tys. złp, w związku z wykazaną nadpłatą 80 tys. złp (według postanowień komisji łuckiej z 1705 r. i lwowskiej z 1706 oraz Walnej Rady Warszawskiej z 1710 r.).

i często bezprawnie. Na przykład – gmina w Bełżycach w 1705 r. została zmuszona do zapłacenia 4000 złp, a w 1706 – kolejnych 3000 złp, pomimo przedstawienia pokwitowań zapłaconego pogłównego³⁶. Czy to z niewiedzy, czy też z wygody niektórzy deputaci próbowali wymusić od dawnych naczelnych kahałów, takich jak Poznań, zapłatę wystawionych nie do nich, ale do kahałów prowincji. Dlatego m.in. wojewoda poznański, Franciszek Zygmunt Gałęcki, wydał w 1710 r. uniwersał protekcyjny dla kahału poznańskiego i podlegających mu Żydów (m.in. ze Swarzędza)³⁷. Zjawisko wymuszania przez asygnatariuszy wypłacenia całej wartości asygnat od starszych głównych kahałów prowincji było, jak się wydaje, powszechne w Koronie³⁸.

Sejm 1717 r., który miał za zadanie spacyfikować Rzeczpospolitą wyczerpaną długotrwałą wojną i wstrząsaną konfliktami wewnętrznymi (Konfederacja Tarnogrodzka), wprowadził ograniczone reformy wojskowo-skarbowe, wśród nich także dotyczące Żydów. Na walnej radzie warszawskiej przed sejmem przy okazji ustalania płacy wojska podjęto też ważne decyzje dotyczące pogłównego żydowskiego i samorządu żydowskiego. W praktyce, konstytucja o pogłównym żydowskim – uchwalona w 1717 r. – w niezmienionej formie obowiązywała aż do 1764 r. Warto podkreślić, że nie zakwestionowano samorządu żydowskiego ani nie podważono fundamentalnej zasady, iż to sami Żydzi dokonują rozdziału pogłównego żydowskiego. W zasadzie przyjęto zaakceptowaną wcześniej formę rozkładu i poboru podatku, jaka ukształtowała się w poprzednich dekadach. Po pierwsze, pogłównie stało się stałym podatkiem wpłacanym do skarbu koronnego w wysokości 220 tys. złp, a do litewskiego w wysokości 70 tys. złp. Nieznacznie więc podniesiono jego wymiar z 210 tys. złp, wbrew postulatam części uczestników walnej rady³⁹. W przypadku Korony podatek został przeznaczony na uzupełnienie hiberny, czyli specjalnego podatku płaconego przez dobra królewskie i duchowne na utrzymanie jazdy w okresie jesienno-zimowym. Ustalenie stałej kwoty corocznego podatku sprawiło także, że częstotliwość „wielkich” żydowskich sejmów się zmniejszyła. W XVII w. z reguły odbywały się co dwa lata, zwykle po obradach walnego sejmku Rzeczypospolitej, natomiast po 1717 r.

³⁶ Kupisz 2015, s. 219.

³⁷ ŻSZ 2019, s. 182–183. Problem nie był nowy, skoro jeszcze w 1693 r. pisarz skarbu koronnego, Leopold Jan Winkler, wystawił zaświadczenie Żydom poznańskim, że skarb koronny traktuje ich jako osobną jednostkę i nie powinni odpowiadać za asygnacje wystawione do ziemstwa wielkopolskiego; ibidem, s. 420–421.

³⁸ Zob. ordynację J.J. Przebendowskiego z 1704 r. dotyczącą ziemstwa wielkopolskiego. Podskarbi nakazywał deputatom, aby nie domagali się od kahałów głównych (tj. kaliskiego, krotoszyńskiego i leszczyńskiego) uiszczania płatności podatku w zamian za gminy partykularne, lecz aby udawali się z asygnacjami bezpośrednio do tych gmin. ŻSZ 2019, s. 175–176.

³⁹ Zwierzykowski 2020, s. 123.

winni się odbywać co cztery lata i uchwalać generalną taryfę pogłównego. Ze względu jednak na trudną sytuację polityczną – oprócz taryfy z 1717 r. – tylko dwa sejmy żydowskie, z 1739 i 1753, zdołały uchwalić generalną taryfę wraz z ordynacją sejmu⁴⁰.

Samorząd żydowski oddano przy tym większej kontroli podskarbich, m.in. pisarze generalni byli wybierani spośród przedstawianych przez starszyznę kandydatów⁴¹. Wszelkie sprawy sporne miały być od tej pory rozstrzygane przez trybunały skarbowe⁴². Była to po części realizacja wcześniejszych postulatów szlachty, wynikających z przekonania o powszechnych nadużyciach starszyny ziemskiej, o nadmiernym opodatkowaniu ubogich Żydów, a zwłaszcza o zbieraniu znacząco większej kwoty niż odprowadzana do skarbu koronnego⁴³.

Konstytucja z 1717 r. usankcjonowała ukształtowaną w poprzednich dekadach praktykę. Mianowicie: starszyzna ustalała na sejmie generalną taryfę, w której rozdzielano kwotę 220 tys. złp (oraz dodatkowe sumy na pensje urzędników skarbowych⁴⁴ i potrzeby samego waadu) na poszczególne ziemstwa, okręgi i niezależne kahały na prawach ziemstw⁴⁵. Na podstawie generalnej taryfy zjeżdżający się co rok (do na ogół do miasta należącego do podskarbiego lub do Warszawy) marszałek Żydów, pisarze generalni oraz zaproszeni, cieszący się największym autorytetem, starsi koronni dostosowywali ją do aktualnej sytuacji i przygotowywali tzw. dyspartyment, czyli podział podatku na ziemstwa na dany rok, uwzględniający zmiany, np. zwolnienia pojedynczych kahałów z powodu klęsk żywiołowych⁴⁶. Na tej podstawie starsi ziemscy na sejmikach przygotowywali dyspartymenty partykularne, czyli podział podatku przypadający na daną jednostkę fiskalną, rozdzielając całą sumę na pojedyncze gminy, niekiedy też po-

⁴⁰ Kaźmierczyk 2018, s. 100–101; SCZ 2011, s. 116–120, 138–150.

⁴¹ SCZ 2019, s. 113.

⁴² *Volumina Legum* 1860, t. VI, s. 289–290 (konstytucja *Pogłównie żydowskie*); Perlakowski 2004, s. 180.

⁴³ Zwierzykowski 2020, s. 123. Zdaniem niektórych uczestników rady, „połowa [pogłównego] szła na largicyje, na ujęcia panów, na mniemane defalki”. Już sejm 1703 r., w konstytucji *Pogłównie żydowskie*, nakazywał, aby to podskarbi przygotował „nowy, sprawiedliwy podział” pogłównego żydowskiego. Przy okazji Żydzi po wypłaceniu tego podatku mieli być wolni nie tylko od innych podatków państwowych, ale też tych nakładanych przez własnych starszych! *Volumina Legum* 1860, t. VI, s. 105.

⁴⁴ W 1763 r. na jurgielly i pensje pisarzy skarbu koronnego przeznaczono 14700 złp – zob. Muszyńska 1998, s. 130 [tytuł jest mylący, bowiem opublikowany dokument dotyczy 1763 r.] – podczas gdy uchwalony w 1753 r. całkowity budżet Sejmu Czterech Ziem wynosił 322 tys. złp. SCZ 2011, s. 151.

⁴⁵ Jak wyglądał podział samorządu żydowskiego na ziemstwa, okręgi i samodzielne kahały, pokazuje ordynacja z 1753 r.: SCZ, s. 149–150.

⁴⁶ SCZ 2011, s. 33; Schiper 1931, s. 147–154.

jedyncze osoby (np. arendarzy wiejskich)⁴⁷. Te dyspartymenty, po zatwierdzeniu przez skarb koronny, były podstawą do wystawienia asygnacji skarbowych dla poszczególnych jednostek jazdy koronnej. Utrzymano więc zasadę, że to sami Żydzi rozdzielają pogłówny, ale bezpośrednia egzekucja tego podatku oddana została w ręce wojskowych⁴⁸.

Pobór jednak nadal kulał, był kosztowny i bardzo nieefektywny⁴⁹. Projekty powiększenia armii Rzeczypospolitej wiązały się też z postulatami podwyższenia pogłównego żydowskiego, a przede wszystkim zmienienia zasad jego pobierania⁵⁰. Powszechne było przekonanie o niesprawiedliwości podziałów podatku, o nadużywaniu władzy przez starszych. Nawet podskarbi był przekonany, że starszyzna koronna wybiera kilkakrotnie więcej, niż wpłaca do skarbu koronnego⁵¹. Tylko niezdolność Rzeczypospolitej do reform (zwłaszcza zrywanie sejmów) pozwoliła na utrzymanie tak niewydolnie działającego systemu podatkowego i stojącego za nim samorządu żydowskiego.

W momencie, gdy podczas sejmu konwokacyjnego 1764 r. za zgodą Rosji obóz Familii mógł podjąć ograniczone reformy państwa, dotknęły one także żydowski samorząd. Pogłówny żydowski – płacone dotąd w postaci ryczału – zostało zastąpione przez rzeczywiste pogłówny, uiszczane przez Żydów obojga płci powyżej pierwszego roku życia. Jednocześnie wszelkie żydowskie zjazdy, a tym samym samorząd żydowski zostały zakazane⁵². W ten sposób likwidacji uległ samorząd terytorialny (poza rabinatem ziemskim). Utrata możliwości taksonowania żydowskiej populacji znacząco ograniczyła kontrolę dotychczasowych elit nad zwykłymi Żydami.

Zmiany w funkcjonowaniu samorządu żydowskiego zaobserwowane od XVI w. do lat sześćdziesiątych XVIII w. spowodowane były kilkoma czynnikami. Niewątpliwie jedną z najważniejszych były zmiany demograficzne – nie tylko wzrost liczebności społeczności żydowskiej, ale także narastający, zwłaszcza po

⁴⁷ J. Kalik opublikowała zachowane w ASK dyspartymenty w formie tabel; zob. Kalik 2009.

⁴⁸ Nycz 1938, s. 241–246. Obowiązek wybierania podatków przez wojsko dotyczył również innych: pogłównego generalnego, podymnego czy hiberny.

⁴⁹ Ciesielski 2009, s. 26–29. Zdaniem autora był to powszechny problem, ale szczególnie uciążliwe dla wojska było wybieranie pogłównego żydowskiego.

⁵⁰ Projekt konstytucji o pogłównym żydowskim z 1738 r. (sejm został ostatecznie zerwany) zakładał jego podwojenie, przy tym zasadniczą zmianę sposobu jego rozkładu. Mianowicie podskarbi miał przygotować rozkład na województwa, a następnie komisarze obrani na sejmikach szlacheckich, wezwawszy starszych żydowskich, mieli dokonać sprawiedliwego podziału na poszczególne gminy województwa; Palkij 2000, s. 196.

⁵¹ W 1720 r. J.J. Przebendowski proponował podniesienie pogłównego żydowskiego do kwoty 600 tys. złp, twierdząc, że 60% ściąganego pogłównego zatrzymywała starszyzna żydowska jako dochód własny; Perłakowski 2004, s. 211.

⁵² *Volumina Legum* 1860, t. VII, s. 50.

1648 r., napływ Żydów do majątków szlacheckich, w konsekwencji – jej rozproszony charakter. W rezultacie dawne centra traciły znaczenie na rzecz nowych, głównie magnackich. Słabnąca władza królewska nie była w stanie skutecznie wspierać elit żydowskich w miastach, takich jak Kraków, Poznań czy Lwów. W następstwie tego przedstawiciele elity szukali nowych protektorów, znajdując ich wśród najważniejszych rodzin magnackich: Radziwiłłów, Czartoryskich i Potockich. Wielość różnych ośrodków władzy nie pozwoliła jednak na zreformowanie czy zdominowanie samorządu żydowskiego przez jeden ośrodek władzy (a taka przecież była idea zmian wprowadzonych w 1717 r.). Żaden podskarbi nie posiadał wystarczającej siły politycznej ani autorytetu, by skutecznie kontrolować starszyznę żydowską⁵³. Samorząd żydowski jednak nie był w stanie po 1648 r. skutecznie wykonać zadania, jakie przed nim stawiało państwo, czyli wyegzekwować pogłównie żydowskie. Stopniowo wprowadzano więc zmiany, które miały usprawnić pobór podatku. Wskutek tego samorząd żydowski przeszedł głębokie, ale ewolucyjne zmiany. Od pełnej kontroli nad rozdziałem i poborem pogłównego (ale także stosunkowo dużego stopnia niezależności), do całkowitej utraty kontroli nad samym poborem; niemniej pozostawiono mu znaczący wpływ na rozkład pogłównego żydowskiego. Do tego pod koniec istnienia sejmy i sejmiki żydowskie znajdowały się pod naciskiem (bo jednak trudno to określić kontrolą) podskarbic, trybunałów i licznych magnatów. Stopień niezależności samego samorządu żydowskiego jest trudny do określenia. Elity żydowskie dość umiejętnie wykorzystywały bowiem system polityczny Rzeczypospolitej⁵⁴. Często umiejętnie rozgrywały rywalizację pomiędzy magnatami, wykorzystując protekcję magnacką do ochrony własnych interesów, ale także całej społeczności żydowskiej. Niemniej tylko niezdolność państwa polsko-litewskiego do utworzenia nowoczesnej administracji skarbowej sprawiła, że waady – i generalnie cały samorząd terytorialny Żydów – przetrwały aż do drugiej połowy XVIII wieku.

Bibliografia

Źródło rękopiśmienne i materiały niepublikowane

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne we Lwowie (CDIAL), fond 9, op. 1, sp. 505.

Centralne Państwowe Archiwum Ukrainy w Kijowie (CDIAK), fond 25, op. 1, sp. 425.

Lwowska Biblioteka Naukowa im. Stefanyka, fond 103, op. 1, d. 6466.

⁵³ Zob. opinię wyrażoną przez podskarbiego Jana Ansgarego Czapskiego: Kaźmierczyk 2022, s. 190.

⁵⁴ Więcej na ten temat zob. Kaźmierczyk 2022, s.191–196; Kaźmierczyk 2018, s. 102, 105–106.

Źródła drukowane i literatura przedmiotu

Wydawnictwa źródłowe

- Cygielman S. (1997), *Jewish Autonomy in Poland and Lithuania until 1648 (5408)*, Jerusalem.
- Jewish Privileges in the Polish Commonwealth. Charters of Rights Granted to Jewish Communities in Poland-Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries* (1985), red. J. Goldberg, t. I, Jerusalem.
- Pinkas Va'ad arba' aratsot: likute takanot, ketavim u-reshumot. 1, 1580–1792 [PVVA]* (1986), red. I. Halpern, I. Bartal, Jerozolima.
- Sejm Czterech Ziem. Źródła [SCZ]* (2011), wyd. J. Goldberg, A. Kaźmierczyk, Warszawa.
- Volumina Legum* (1860), t. VI, VII, wyd. J. Ohryzko, Petersburg.
- Żydowski samorząd ziemski w Koronie (XVII–XVIII wiek). Źródła [ŻSZ]* (2019), wyd. A. Kaźmierczyk, P. Zarubin, Kraków.

Opracowania

- Bałaban M. (1919), *Die Judenstadt von Lublin*, Berlin.
- Bałaban M. (1931), *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. I, Kraków.
- Bałaban M. (1932), *Z zagadnień ustrojowych żydostwa polskiego. Lwów a ziemstwo rusko-bracławskie w XVIII w.*, Lwów.
- Bałaban M. (1936), *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. II, Kraków.
- Ciesielski T. (2009), *Armia Koronna w czasach Augusta III*, Warszawa.
- Doktór J. (2020), *Powstanie i likwidacja sejmów żydów polskich – próba nowego spojrzenia w perspektywie europejskiej*, „Kwartalnik Historii Żydów”, nr 4 (276), s. 787–829.
- Ettinger S. (1993), *The Council of the Four Lands*, w: *The Jews in the Old Poland 1000–1795*, red. A. Polonsky, J. Basista, A. Link-Lenczowski, London, s. 93–109.
- Finkelstein L. (1975), *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, Westport, Connecticut.
- A History of the Jewish People* (1976), red. H.G. Ben-Sasson, Cambridge, Massachusetts.
- Horn M. (1995–1996), *Ewolucja zależności żydowskiego sądownictwa od władzy monarszej w Polsce i na Litwie do 1572 roku*, „Biuletyn ŻIH”, t. 175–178, s. 3–26.
- Hundert G.D. (1991), *The Jews in a Polish Private Town. The Case of Opatów in the Eighteenth Century*, Baltimore.
- Kalik J. (2009), *Scepter of Judah. The Jewish Autonomy in the Eighteenth Century Crown Poland*, Leiden.
- Kalik J. (2018), *Reassessment of the Jewish Poll-Tax Assessment lists from Eighteenth-Century Crown of Poland*, w: *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*, red. A. Polonsky, H. Węgrzynek i A. Żbikowski, Boston, s. 255–260.
- Kalik J. (2022), *Office Holders of the Council of Four Lands, 1595–1764*, „Polin”, t. 34, s. 129–162.
- Kaźmierczyk A. (2011), rec. J. Kalik, *Scepter of Judah. The Jewish Autonomy in the Eighteenth Century Crown Poland*, „Kwartalnik Historyczny”, CXVIII, s. 577–583.
- Kaźmierczyk A. (2018), *Czy rzeczywiście niezależni? Samorząd terytorialny Żydów a ustroj Rzeczypospolitej*, w: *Studia z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Bondyra, D. Kupisz, J. Ternes, L. Wierzbicki, Lublin, s. 93–107.

- Kaźmierczyk A. (2022), *Permanent Crisis. The Decline of Jewish Self-Government in Poland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, „Polin”, t. 34, s. 182–290.
- Kaźmierczyk A. (2024), *Ziemstwo chełmsko-belskie w strukturach samorządu terytorialnego Żydów, w: Województwo belskie (1462–1772). Społeczeństwo, polityka, gospodarka, kultura*, red. K. Jakimowicz, Lublin, s. 71–86.
- Kupisz D. (2015), *Mieszkańcy województwa lubelskiego a wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny i kryzysu państwa w latach 1702–1717*, w: *Społeczeństwo a wojsko. Społeczeństwo staropolskie*, red. I. Dacka-Górzyńska, M. Nagielski, A. Karpiński, t. 4, Warszawa, s. 211–239.
- Leszczyński A. (1994), *Sejm Żydów Korony 1623–1764*, Warszawa.
- Michałowska-Mycielska A. (2014), *Sejm Żydów litewskich (1623–1764)*, Warszawa.
- Muszyńska J. (1998), *Dyspartyment pogłównego żydowskiego w Koronie w 1717 r.*, „Czasy Nowożytnie”, t. V, s. 119–131.
- Nadav M. (1993), *Regional Aspects of the Autonomy of Polish Jews: The History of the Tykocin Kehilla 1670–1782*, w: *The Jews in the Old Poland 1000–1793*, red. A. Polonsky, J. Basista, A. Link-Lenczowski, London, s. 166–173.
- Nycz M. (1938), *Geneza reform skarbowych Sejmu Niemego. Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1717*, Poznań.
- Palkij A. (2000), *Sejmy 1736 i 1738 roku: u początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Perłakowski A. (2004), *Jan Jerzy Przebendowski jako podskarbi wielki koronny (1703–1729)*, Kraków.
- Polonsky A. (2010), *The Jews in Poland and Russia, vol. I: 1350 to 1881*, Oxford–Portland, Oregon.
- Raba J. (1982), *Protokol szel kinus waad galil Wolin bi-sznat 1700 (chalukat mas ha-gulgolet) [Protokół z zebrania rady sejmiku Wołynia z 1700 roku. (Podział podatku pogłównego)]*, „Gal-Ed” 6, s. 220–228.
- Rosman M. (2021), *rec. Żydowski samorząd ziemski*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 5, s. 248–253.
- Rosman M. (2022), *Jewish Autonomy in Poland and the Polish Regime*, w: M. Rosman, *Categorically Jewish. Distinctly Polish. Polish Jewish History Reflected and Refracted*, London, s. 183–200.
- Rybarski R. (1939), *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa.
- Schiper I. (1931), *Komisja Warszawska. Przyczynek do dziejów autonomii Żydów w dawnej Polsce*, w: *Księga jubileuszowa ku czci D-ra Markusa Braudego*, Warszawa, s. 147–154.
- Teller A. (2000), *The Laicization of Early Modern Jewish Society*, w: *Schöpferische Momente des europäischen Judentums in der frühen Neuzeit*, M. Graetz (red.), Heidelberg, s. 333–349.
- Wroczyńska E. (2010), *Wpływ kahału tykocińskiego na powstawanie i rozwój gmin żydowskich na Podlasiu w świetle pinkasu tykocińskiego 381–566 (1621–1806)*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, red. W. Walczak i K. Łopatecki, Białystok, s. 461–471.
- Zarubin Z. (2018), *Żydzi ziemstwa lubelskiego w wiekach XVII–XVIII*, w: *Studia z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Bondyra, D. Kupisz, J. Ternes, L. Wierzbicki, Lublin, s. 663–682.
- Zwierzykowski M. (2020), *Z dziejów negocjacji warszawskich przed Sejmem Niemym – geneza dwóch konstytucji: o regulaminie punktualnej płacy i dyscyplinie wojskowej w świetle diariusza autorstwa Antoniego Sebastiana Dembowskiego*, w: *Studia nad Konfederacją Tarnogrodzką i Sejmem Niemym*, red. T. Ciesielski, Warszawa, s. 105–129.

